

ВІКТОР СУСАК,

магістр історії, асистент кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету ім. Івана Франка

Патерналізм

Abstract

The paper presents theoretical and operational interpretations of the concept of paternalism in a broad comparative perspective. A special attention is focused on the role of paternalism within the “liberalism/conservatism” dichotomy. Moreover, in the context of contemporary debates the author raises a question about forms and content of paternalism as the traditional society’s phenomenon within the realities of modern, industrial and postmodern, postindustrial society. There is a high probability that a qualitatively new background for the presence of paternalism in the system of social relations in contemporary societies will be formed.

“Патерналізм” належить до тих -ізмів, що їх соціологи активно використовують у наукових дебатах, однак це поняття й досі не дістало належної теоретичної й операціональної інтерпретації. Ця стаття є спробою заповнити наявну прогалину.

У найбільш узагальненій та універсальній формі термін “патерналізм” (від лат. *paternus* — батьківський) позначає соціальні відносини, в межах яких партнер, що домінує, перебирає на себе певні установки та набори практик, які передбачають опіку над тими, хто підпорядкований йому [1, с. 481]. Для характеризувannya такого типу зв’язку між вищими і нижчими в соціальній ієрархії використовують модель сім’ї, яка передбачає існування *агента* — певної чільної фігури / певної патернальної структури (умовно — “батька”), який втручається в життя *підпорядкованих* (умовно — “дітей”) у формі прийняття управлінських рішень від їхнього імені для їхнього блага (наприклад, забезпечення належного рівня та безпеки життя, морально-психологічного комфорту тощо). Такий тип взаємин між агентом та

підопічними обмежує свободу останніх з одночасним наголосом на їхніх зобов'язаннях. Агентом може бути певний інститут (наприклад, держава, Церква), та чи та інституція (наприклад, школа, військове училище для підлітків), окрема особа чи група осіб (наприклад, батьки, власник чи керівник підприємства) тощо. Патерналізм передбачає, що агент володіє достатнім досвідом й знаннями, щоб приймати мудріші рішення, ніж ті, ким він опікується. Патерналістське втручання може відбуватися за згодою об'єктів втручання або всупереч їхній волі, їхнім системам цінностей та моделям поведінки. Патерналізм є контроверсійним соціальним феноменом, оскільки за кінцевою метою має благодійний характер, тоді як за формами — переважно примусовий. Гендерно нейтральним відповідником терміна “патерналізм” є “паренталізм” (від англ. *parent* — один із батьків без розрізнення статі).

Використання моделі сім'ї для пояснення соціальних відносин було і є достатньо поширеною інтелектуальною традицією серед філософів та вчених минулого і сьогодення. Такий підхід в інтерпретації взаємин між представниками різних суспільних груп бере початок від праць давньокитайського мислителя Конфуція (VI–V ст. до н. е.), давньогрецьких філософів Сократа, Платона та Аристотеля (V–IV ст. до н. е.), а також праць Плутарха (I–II ст.) — давньогрецького письменника й історика. Наприклад, Конфуцій вважав, що дитина повинна підпорядковуватися батькам, молодший брат — старшому, жінка — чоловікові, підданий — монархові, батьку нації. Державу, організовану за принципом сім'ї, він сприймав як найбільш гармонійну, впорядковану та природну форму управління суспільством. Це пізніше поширилося на принципи організації міжнародних взаємин (скажімо, імператор Китаю сприймався як старший брат корейського монарха). Конфуціанська теорія сім'ї дотепер є складовою ідеології Північної Кореї, зокрема обґрунтування переходу влади від батька до сина тощо [2]. Сократ і Платон у рамках започаткованої ними політичної філософії розробили парадигму держави, побудованої за моделлю сім'ї (так звана держава-сім'я), що віддзеркалювала принцип макрокосму / мікркосму — нижчі рівні реальності відображають верхні й навпаки [3, с. 68–71]. У своїх працях Аристотель наголошував, що давньогрецький поліс, місто-держава, є природним завершенням людського буття: воно започатковується в середовищі родинних спільнот, з яких формуються села, що потім об'єднуються у міста. На його думку, сім'я являє собою коріння суспільних відносин, а місто-держава — їхню квітку [3, с. 134–138]. Своєю чергою, Плутарх убачав віддзеркалення інституту сім'ї в тому, як було зорганізоване управління суспільством у дорійців Криту та Спарти [4, с. 65]. В історії інтелектуальної думки зустрічалися також випадки протилежного моделювання, коли сім'ю розглядали як мініатюрну державу. Так, Л. де Бональд писав, що в патріархальній сім'ї батько є владою, мати — міністром, який виконує волю влади, а дитина — підданим влади. Якщо батько “активний і сильний”, а дитина “пасивна й слабка”, то мати посідає серединну позицію, щоб зберігати пропорцію у взаєминах між усіма трьома. За принципом взаємозв'язку між мікркосмом і макрокосмом автор розглядав розлучення в сім'ї на кшталт першої фази безладдя в державі [5, с. 44–46, 88–89].

Аналогію “батько–дитина” застосовував М.Вебер для моделювання такої традиційної патримоніальної політичної влади, тобто поширення владарювання господаря над його домашнім господарством (патріархат) на стиль адміністрування стосовно всіх об’єктів власності на його території. При цьому підлеглі демонструють лояльність та послух щодо патріарха у відповідь на протекцію з його боку та захист від ворогів [6, с. 104–106]. Е. фон Кьонельт-Ледін встановлював зв’язок між монархією й сім’єю у християнському суспільстві. У своїй головній праці “Свобода чи рівність” (1952) він протиставляє монархію демократії та наводить свої аргументи на користь монархії. Він стверджував, що негативні наслідки неминучої соціальної нерівності краще згладжуються в монархічних країнах, ніж у демократичних. Монархії не базуються на владі партії чи партій, а тому “органічно вписуються в духовну та родинну моделі християнського суспільства” [7]. Дж.Лакоф стверджував, що поділ на ліберальний та консервативний спектри в політиці відображає різницю у сприйнятті ідеї сім’ї. Для прихильників консервативної ідеології ідеалом є патріархальна сім’я, базована на твердій моральності батька, на його суворості та вимогливості до дітей. Для прихильників ліберальної ідеології ідеалом є м’яка батьківська модель, де панує любов між членами сім’ї, а виховання відбувається у формі інтерактивного, демократичного за своїм змістом навчання. Як результат — у ліберально-консервативному протистоянні погляди опонента є не тільки неморальними, а й незрозумілими, оскільки вони порушують глибоко засвоєні уявлення стосовно особистої моральності в царині сім’ї [8; 9].

Організація життя сучасного суспільства за моделлю сім’ї дістала поглиблене теоретичне обґрунтування та активне втілення на практиці в США у 1920-х роках у період глибокої економічної депресії. У такий спосіб обґрунтовувалася можливість досягнення “суспільного миру” шляхом “соціального партнерства” і “соціального патронажу”. Ця доктрина була покликана вкорінити у свідомості громадян США віру в те, що управлінська фігура (окрема особа — президент, господар, управитель, менеджер; соціальний інститут чи організація — держава, її органи, керівна партія тощо) піклується не тільки про свою вигоду, а й про інтереси людей, забезпечує задоволення їхніх потреб. Реальне втілення цієї доктрини на практиці було одним із чинників, які сприяли виходу американського суспільства зі стану глибокої кризи; зокрема, відбулося зниження напруженості у взаєминах між керівниками й підлеглими, сформувалася лояльність громадян до чинної системи суспільних відносин [10, с. 250–251]. Слід зазначити, що сприйняття американцями себе як належних до “однієї великої родини” (незважаючи на значні відмінності один від одного) й досі є доволі характерною рисою ментальності громадян США [11].

Патерналізм як форма організації відносин між вищими й нижчими в соціальній ієрархії був невіддільною й органічною складовою традиційного (домодерного) суспільства, основою якого була патріархальна сім’я. На засадах патерналізму функціонували такі традиційні типи влади, як патріархалізм, патримоніалізм, султанізм та феодалізм [6, с. 104–106]. Хвиля буржуазних революцій XVII–XVIII століть започаткувала процеси реформування та модернізації традиційних суспільств. У цей час зародилася нова

ідеологія — лібералізм як опозиція до будь-якої форми політичного абсолютизму — монархізму, феодалізму, клерикальної чи військової диктатури. Основною ідеєю лібералізму стало розмежування публічного світу, з одного боку, та індивідуального світу людини — з іншого, а принциповою доктринаю — відстоювання права особи на свободу думок і дій [1, с. 361–362]. У зв'язку з цим прихильники лібералізму активно виступили проти патерналізму, який відтоді почали асоціювати з ідеологією консерватизму — системою поглядів, ґрунтованою на пріоритеті наступництва і традиції перед інноваціями, на визнанні непорушності природного порядку у суспільних відносинах, Богом даної ієрархічності людського співтовариства, панування моральних принципів, що лежать в основі сім'ї, релігії, розподілу власності тощо [10, с. 165].

Дж.С.Міль — англійський філософ і політолог, видатний теоретик лібералізму ХІХ ст. — у своїй фундаментальній праці “Про свободу” (1859) виклав концепцію свободи в контексті природи влади, яка, з його погляду, повинна тільки частково обмежувати індивідів як членів певного суспільства. На цій підставі він розвинув відомий “принцип шкоди” (harm principle), який означає, що члени того чи того суспільства мають бути цілковито вільними у своїй поведінці доти, доки вони своїми діями не завдають шкоди іншим. Дж.С.Міль стверджував, що “єдиною кінцевою метою, що заради неї втручання людської спільноти у свободу дій будь-якого її члена або будь-яких її членів може мати виправдання, є самозахист цієї спільноти. Єдина ціль, для якої влада може правомірно застосувати свою силу щодо будь-якого члена цивілізованої спільноти проти його волі, є запобігання шкоди для інших. Забезпечення його власного блага — морального або фізичного — не є достатньою підставою для такого роду дій влади. Його не можна примусити робити або не робити будь-що, оскільки найкраще для нього — діяти на власний розсуд; тільки так він почуватиметься щасливим... Відповідальність перед суспільством є тільки в тих діях будь-якої людини, що стосуються інших. У тих діях, що стосуються неї самої, її незалежність, поза сумнівом, є абсолютною. Стосовно самого себе, свого тіла або своєї свідомості індивід є суверенним” [12, с. 13]. Обстоюючи права особистості на свободу думок та дій, Дж.С.Міль наголошував, що йдеться про свободу, базовану на добровільності у прийнятті рішення діяти у той чи інший спосіб. При цьому автор вважав, що особа діє добровільно тільки тоді, коли вибір дії (а) не буде відкинутий за умови, що вона зважить на всі можливі непередбачувані наслідки; (б) коли він не зумовлений емоційною оцінкою проблеми, яка може затьмарити раціональний вибір; (в) коли вибір зроблено не під впливом зовнішнього примусу [13, с. 482]. Крім того, Дж.С.Міль виключив неповнолітніх і “варварів” з когорти тих, хто може сам відповідати за власні дії. Водночас він стверджував, що певні вияви відвертої поведінки, що є прийнятними у приватному житті, мають бути заборонені в публічному житті, наприклад здійснення статевого акту [12, с. 14]. Таким чином, свобода в концепції Дж.С.Міля є, за визначенням І.Берліна, так званою негативною свободою, тобто такою, коли відсутні перешкоди, обмеження та примуси або вони є мінімізованими у своєму потенціалі. Контрастом до цього є концепт “позитивна свобода”, що інтерпретується як потенціал до дії, коли створено

умови для свободи у вигляді матеріальних ресурсів, доступу до освіти, можливостей для політичної участі тощо [14]. Починаючи від XIX століття ідеологія лібералізму є основою для діяльності багатьох партій ліберального спрямування, що продовжують відігравати активну роль у сучасному суспільно-політичному житті.

Паралельно до класичного лібералізму розвинулося його відгалуження — лібертаріанізм, що є близьким до сучасної форми лібералізму — неолібералізму із максимізацією прав особистості, мінімізацією ролі держави та захистом вільної ринкової економіки. Його сучасними ідеологами є американські теоретики — філософ Р.Нозік та економіст Ф.Хаєк. Останній стверджує, що ідеальним симбіозом економіки й політики є “каталаксія” (catallaxy) — мимовільна організація, подібна до вільного ринку. В її середовищі міжособистісні стосунки моделюються на основі обмінів на кшталт ринкових. Роль влади обмежена забезпеченням загального порядку та реалізацією тих публічних послуг, на започаткування яких потребуються великі капіталовкладення. Основним результатом такого соціального порядку є плюралізм особистісних та суспільних цінностей [1, с. 362–363]. Ці й деякі інші автори стверджують, що саме лібертаріанізм є точною антитезою патерналізму.

Сучасний консерватизм має два відгалуження, ґрунтовані на двох протилежних інтелектуальних традиціях, — “органістичний” та “лібертаріанський” консерватизм. Перший сягає своїм корінням давніх часів, ідеї традиційного суспільства, базованого на замкнених локальних общинах, на стабільній соціальній ієрархії, в якій позиції індивідів продиктовані радше тим, що вони отримали від народження, аніж особистими досягненнями. “Органістичний” консерватизм спирається на патерналізм з боку сучасних аристократів стосовно бідних, на мережу взаємних прав та зобов’язань між добрим господарем та шанобливим найманим працівником. “Органістичний” консерватизм відстоює ідею, що нація є єдиною й неподільною спільнотою. “Лібертаріанський” консерватизм спирається на ідеї Е.Бурке — англійського теоретика політики XVIII століття, який віддавав перевагу політиці невтручання, нерегульованому капіталізму тощо. Консерватизм такого типу робить наголос на свободі автономних один від одного індивідів у поєднанні з пануванням соціальної справедливості та політики, яка забезпечує тривалий колективний добробут (social welfare politics) [1, с. 107].

У другій половині XX століття в інтелектуальному середовищі активувалися дискусії стосовно різних аспектів патерналізму. Наприклад, якими є соціокультурні умови та причини виникнення патерналізму, зокрема економічного? Що може бути надійною та обґрунтованою основою для легального й легітимного патерналізму в демократичному суспільстві? Чи мають патерналіст або антипатерналіст обґрунтувати підстави/причини своїх дій? Якою мірою особа має право на автономію у своїх діях у відкритому громадянському суспільстві? Що означає поважати індивідуальний світ інших? Яким має бути раціональний баланс між турботою про добробут інших і повагою до їхнього права бути цілковито відповідальними за власні рішення та дії?

Найвідомішими тогочасними розробниками принципів тез у контексті викладених вище питань вважають американських учених Г.Дворкіна, Дж.Годсона та Дж.Файнберга. Першою чергою, вони приділили багато уваги проблемі легітимного патерналізму як основи соціальної політики держави. Г.Дворкін запропонував розширити його розуміння порівняно з вузькою інтерпретацією Дж.С.Міля, базованою на “принципі шкоди”, про який уже йшлося вище. Річ у тім, що за певних обставин патерналізм може бути виправданим і в таких ситуаціях, як оберігання людини від нанесення шкоди собі, допомога у досягненні матеріальних благ та збереженні тривалого добробуту, забезпеченні надійного морально-психологічного комфорту тощо [15, с. 191–198].

У 1971 році Г.Дворкін писав: “Під патерналізмом я буду розуміти дещо на кшталт втручання у свободу особистості діяти за власним розсудом. Це втручання мотивується тільки аргументами, які стосуються добробуту, добра, щастя, потреб, інтересів або цінностей особи, яка зазнає примусу” [16, с. 108]. Обмеження свободи людини, мета якого має настільки широкі засади, окреслюється терміном “твердий” патерналізм (англ. — *hard paternalism*). Його основними ознаками, як вважає дослідник, є такі:

1. А діє патерналістично стосовно *Б*, якщо дія *А* є обмеженням автономії чи свободи *Б*.
2. А діє патерналістично стосовно *Б*, якщо *А* діє з метою відвернути певну шкоду від *Б* або ж принести певну користь, зиск для *Б*.
3. А діє патерналістично стосовно *Б*, якщо *А* діє всупереч поточним перевагам, рішенням або цінностям *А* (або незалежно від них) [17, с. 564].

Дж.Годсон, своєю чергою, зазначав, що окреслена вище патерналістська поведінка агента може бути виправданою тільки тоді, коли:

- а) є чіткі докази, що рішення підлеглого позбавлені обґрунтованості, раціональності;
- б) є чіткі докази, що підлеглий буде налаштований підтримати втручання у сферу його свободи [18, с. 65–67].

Інакше кажучи, єдиним виправданням для “твердого” патерналізму, на думку Г.Дворкіна, є допомога людині у формуванні та розвитку її здатності до прийняття рішень та виконання дій *на раціональних засадах* [19, с. 184]. Тобто, як вважає автор, патерналізм є припустимим тільки в тих випадках, коли особа, яка зазнає примусу, добровільно погоджується на ті обмеження, які, на її думку, є раціональними. Це означає, що, обмежуючи дії людини у певних конкретних ситуаціях, такий патерналізм зберігає широкий рівень свободи особистості на довгу перспективу [19, с. 180]. Прикладом цього може бути заборона державою вільної торгівлі наркотиками та свободи їх використання. Оберігання людей від наркотиків, що руйнують психіку, обмежує їх в автономії повсякденного життя, проте зберігає їхнє психічне та фізичне здоров'я, що робить їх вільними у виборі важливих проектів, зиск від яких формується у перспективі.

Зі свого боку Дж.Файнберг опонував як Дворкінові й Годсонові, так і Мілеві. Заперечуючи виправданість будь-якого обмеження свободи людини, хоч би якими були аргументи щодо забезпечення її майбутнього блага, автор також вважав, що слід мінімізувати й підстави “принципу шкоди”. Ідеться про те, що навіть у разі, якщо дії людини є загрозовими для інших, “держава має право запобігати егоїстичній шкідливій поведінці тільки тоді, коли ця поведінка насправді не є добровільною, або коли тимчасове втручання необхідне, щоб встановити, чи є поведінка добровільною” [20, с. 113]. Добровільність поведінки, на думку автора, має ґрунтуватися на вільному її виборі, не обмеженому жодними чинниками, тобто “коли є повна поінформованість стосовно всіх дотичних фактів та випадкових обставин, коли очі є широко відкритими, коли виключені будь-який примус і тиск. Потрібні спокій та поміркованість, без жодних емоцій, що відволікають чи розбалансовують, без невротичних примусів, без непорозумінь. Якщо хоч якоюсь мірою наявні примус, дезінформованість, збудженість або імпульсивність, затьмарення розуму (наприклад, під дією алкоголю), недорозвиненість до дорослого стану, психічні дефекти у розвитку, тоді вибір тією мірою віддаляється від чистого волюнтаризму/цілковитої свободи” [20, с. 110–111]. У контексті дискусій про свободу дій і вільний вибір Дж.Файнберг приділяв багато уваги питанню моральних обмежень кримінального права. У чотири томній праці, присвяченій цій проблемі (1984–1988), він розробляв питання реальної сутності таких феноменів, як “шкода для інших”, “образа для інших”, “шкода для себе”, “нешкідливий помилковий вчинок” [21–24].

Тут необхідно зауважити, що попри розбіжність між Дворкіном, Годсоном і Файнбергом у позиціях щодо доцільності патерналізму аргументи цих авторів спираються на теорії раціонального вибору та утилітаризму. Перша “розглядає особистий інтерес індивіда як фундаментальний людський мотив і визначає всі соціальні дії на основі раціонального розрахунку та обґрунтованого прийняття рішень” [1, с. 546]. Стрижнем утилітаризму є принцип задоволення бажань індивіда, пошуку зисків. Відповідно, найбільше соціальне благо окреслюється як найбільше задоволення для найбільшої кількості людей. Поєднанням цих двох теорій є модель соціальної дії, в межах якої люди задовольняють власні бажання за раціональним вибором. На підставі цього концепція суспільства вибудовується на визнанні сукупності атомізованих індивідів, об’єднаних на засадах узгодженості їхніх інтересів [25, с. 442–443].

Дж.Файнберг є одним з авторів концепції “м’якого”, або “лібертаріанського”, патерналізму (*soft/libertarian paternalism*) у контексті проблеми втручання в разі “завдання собі шкоди” індивідом, а також, побіжно, питань сприяння особистісним життєвим стратегіям. Згідно з принципами “м’якого” патерналізму, держава має право тільки допомагати людині здійснити вибір за власним бажанням, до того ж тільки в тих випадках, якщо: а) цей вибір ґрунтується на твердій волі та чітких намірах людини, а роль держави полягає у наголошуванні можливих небезпек від тих чи інших дій для цієї особи або для інших; б) держава здатна визначити для індивіда можливі напрями досягання тієї чи іншої життєво важливої для нього мети. Отже, на відміну від “жорсткого” патерналізму, який базується на заборонах,

“м’який” патерналізм у своїй основі зорієнтований на певне скеровування рішень індивіда без порушення свободи вибору [23; 26, с. 175–179]. Прикладами “м’якого” патерналізму є попередження про небезпеку від куріння тютюну, друковані на сигаретних пачках або про шкідливість надмірного вживання алкоголю на рекламі останнього. Так, у США в штаті Канзас тільки попереджають про загрозу для життя від їзди на мотоциклі без шолома, тоді як у сусідньому штаті Міссурі в тій самій ситуації обов’язково належить одягати шолом.

Своєю чергою, Г.Дворкін також вносить суттєві уточнення у свої аргументи щодо розширених меж в обґрунтуванні “жорсткого” патерналізму. Передусім він пропонує розрізняти “вольові інтереси” та “критичні інтереси” людини. Перші означають, що особа може бажати певних речей, не замислюючись над тим, чи буде її життя біднішим без них. Наприклад, добре попоїсти, якнайменше відвідувати дантиста, бути вправним штурманом вітрильника тощо. Другий тип інтересів пов’язаний із символами благополуччя — скажімо, міцні стосунки з дітьми, успіх на роботі тощо. Автор звертає увагу на те, що, з об’єктивного погляду, уявлення людей щодо критичних інтересів можуть бути помилковими, нечіткими, неструктурованими, плутаними, що ж до вольових інтересів, то в кожного є чітке уявлення про них. Ці два типи інтересів можуть бути ґрунтом для двох типів патерналізму. Перший — “вольовий” патерналізм — будується на визнанні, що будь-який примус допомагає людям “досягти того, що вони справді прагнуть досягти”, наприклад, примушування фіксувати ремні безпеки в автомобілях. Такий патерналізм частково суперечить бажанням людини (вона може відмовлятися робити це, бо їй не так комфортно їхати), але не проти її переконань, оскільки кожний хоче жити. Слід відзначити, що Г.Дворкін не заперечує обґрунтованості саме “вольового” “жорсткого” патерналізму. Натомість “критичний” патерналізм виходить із принципу, за яким втручання передбачає забезпечити людям краще життя, хоча вони можуть і не вважати так. Утім, в такому “критичному” патерналізмі Дворкін не вбачає сенсу. Він також розрізняє два підтипи “вольового” патерналізму: 1) “поверховий”, що примушує людей дотримуватися правил перестороги / безпеки, які не конфліктують зі структурою можливих виборів і можливих переваг; 2) “поглиблений” — той, що виправдовує примушування людей прилучатися до високої культури на тій підставі, що це краще відповідає інтересам різнобічно розвиненої особистості, надає їй як привілеї, так і задоволення у житті (наприклад, правила поведінки в такому середовищі є більш вишуканими, а милування мистецтвом дає велику насолоду, якщо ти підготовлений до цього) [27, с. 617–618].

Окрім викладеної вище дискусії про межі обґрунтованого патерналізму, в другій половині ХХ століття активно розвивалися також принципи розрізнення таких соціальних феноменів, як патронаж, патерналізм та легальний моралізм. Зокрема, Н.Айберкромбі та С.Гіл визначали патронаж як безпосередній обмін покровительства і послуг між певними особами в межах конкретних ситуацій. Натомість патерналізм як колективна форма суспільних відносин передбачає риторичу щодо особистісних зобов’язань, однак насправді йдеться про колективні реалії, норми поведінки тощо. При цьому

не є обов'язковим спілкування віч-на-віч патерналіста й підлеглих; особистісні зобов'язання являють собою складову організаційної системи керівництва–підпорядкування, елемент нормативної структури соціальних відносин. Патронаж — це завжди спілкування віч-на-віч, а взаємини між патроном і клієнтом є радше індивідуальними, ніж колективними. Тим часом патерналізм можна розглядати як феномен (зокрема, культурний), який охоплює стиль функціонування багатьох інституцій; як домінуючу форму економічної організації; зрештою, як стратегічну інституцію, що визначає суспільний устрій у цілому, що спостерігається, наприклад, у сучасній Японії. Патронаж не може бути загальнопоширеним соціальним феноменом. Він заповнює функціональну прогалину в соціальному організмі та компенсує незахищеність індивідів. Патронаж зазвичай панує там, де є брак формальної інституціональної впорядкованості; він спостерігається також у тих суспільствах, де інституціональний каркас є недостатньо розвиненим або неефективним. Однак патронаж не має достатніх ресурсів для перетворення на самостійну інституцію, але в певних випадках може перешкоджати розвитку більш формальних інститутів. Утім, він може зустрічатися і в розвинених спільнотах — там, де формальним інститутам бракує потужності для врегулювання відносин між людьми. Патронаж утворюється у “слабких” місцях інституціональних структур. Патерналізм, якщо існує, то зазвичай охоплює всі аспекти життя підпорядкованої людини, тоді як патронаж має частковий, контекстуальний вплив. Ці автори не заперечували, що і патерналізм, і патронаж більшою мірою характерні для домодерних суспільств, проте патерналізм може адаптуватися і стати сумісним з головними принципами модерного суспільства, а патронаж завжди перебуває в опозиції до останнього. Наприклад, тенденція фабричного патерналізму до нівелювання особистостей робітників та стандартизованого врегулювання взаємин між ними й керівниками фабрик сприяла розвиткові “забезпеченого корпоративізму”, тобто патерналізм може спиратися на принципи, сумісні з модерною індустріальною системою. Колективний характер взаємин усередині патерналістських підприємств може бути відправним пунктом трансформації в бік розвиненого індустріалізму. Патерналізм необов'язково є опозицією до принципів “досягнення”, оскільки він регулює взаємини від самого їхнього старту й упродовж усього періоду їх існування. Доступ до цих взаємин може бути результатом або “досягнення”, або “аскрипції” — все залежить від специфіки ситуації. Що ж до патронажу, то він існує там, де модерна інституція неспроможна регулювати соціальне життя відповідно до легально-раціональних критеріїв, і ґрунтується передусім на “аскрипціях” [28, с. 414–416].

Патерналізм також слід відрізнити від легального моралізму, який полягає у забороні певних дій з боку особи, навіть якщо вони не несуть загрози іншим чи цій особі, проте суперечать певним моральним нормам і цінностям [29, с. 336]. Наприклад, у деяких нічних клубах у США є поширеною азартна гра із метання карликів — виграє той, хто найдалше кине маленьку на зріст людину. Карликів одягають у шоломи та захисні жилети, й дійство відбувається у приміщенні, вистеленому м'якими матами та за добровільної зго-

ди об'єктів метання. Їхня участь у грі як знаряддя для метання є щедро оплачуваною. Заборона такої азартної гри, з моральних міркувань, вважається легальним моралізмом.

У сучасному світі мають місце також глобальні виміри патерналізму. Великі економічно розвинені держави опікуються малими або слабо розвиненими (наприклад, США так ставиться до країн Східної Європи). Колишні імперії протегують свої колишні колонії, наприклад Португалія — Східний Тимор. Діяльність Міжнародного валютного фонду часто інтерпретується як патерналістська, скажімо, коли ця структура нав'язує певний курс акцій тому чи тому урядові, навіть якщо це призводить до негативних короткотермінових наслідків; а аргументується це тим, що в довготерміновій перспективі з цього будуть добрі дивіденди.

Назагал слід відзначити, що в сучасному постмодерному, постіндустріальному суспільстві тривають дебати стосовно різних аспектів патерналізму та свободи особистості. Поряд з обстоюванням чи критикою викладених вище “принципів шкоди” Дж.С.Міля, а також засад раціонального вибору й утилітаризму, що їх розробляли Г.Дворкін та Дж.Файнберг у пошуках основ легітимації патерналізму, аргументи *pro et contra* останнього висувуються на значно ширших теоретичних і концептуальних підставах. Отже, сучасні дебати розгортаються головню довкола таких тез:

- Зв'язок між патерналізмом і свободою не є прямим. Наприклад, патерналістська дія агента не завжди обмежує свободу підлеглого, а також не кожне обмеження свободи є патерналістським.
- Люди не можуть бути цілковито вільними у прийнятті рішень та у своїх діях навіть у тих випадках, коли своїми вчинками вони нікому не загрожують. Практично ніхто з них не має достатнього потенціалу для комплексного та раціонального оцінювання всіх позитивних підстав чи можливих негативних наслідків того чи іншого рішення. За таких умов люди потребують допомоги у формі чи то створення відповідних умов для прийняття обґрунтованих рішень, чи то порад, чи то надання об'єктивної інформації тощо.
- Згода людей на опіку не завжди відповідає тим цінностям, яких вони дотримуються. Дуже часто це є ритуал, не підкріплений реальними системами самоідентифікацій тих, чию свободу обмежують.
- У питанні відмови від патерналізму з боку підлеглих або їхньої згоди на опіку з боку агента важливу роль може відігравати *ірраціональний стимул*, зокрема емоційно забарвлений.
- Доцільність чи недоцільність патерналізму можна оцінювати за його наслідками, тобто на основі теорії *консеквенціалізму*. Якщо, наприклад, патерналізм може приносити більше добра, аніж шкоди, то це означає, що патерналізм у цілому може бути корисним.
- Теоретичною та моральною базою для обґрунтування патерналізму може бути *контрактualізм*. Узагальнено це означає, що якщо підлеглі добровільно погоджуються на той чи той вид патерналізму, то в такому разі він є цілковито виправданим.

- Патерналізм може бути виправданий на підставі панівних у тому чи тому соціумі *історично сформованих культурних моделей*.

Розглянемо тепер основні позиції у дебатах довкола викладених вище тез.

Класичне розуміння патерналізму передбачає, що він завжди обмежує свободу підлегло в його рішеннях і в діях. Однак Б.Герт та Ч.М.Кальвер вважають, що це не зовсім так. Вони наводять приклад із паном *N*, який втратив багато крові внаслідок автомобільної аварії й потребує переливання донорської крові, бо інакше помре. Хоча пан *N* належить до релігійної секти, члени якої заперечують акт переливання крові, й інформує лікаря про це, той усе ж таки робить переливання, коли пацієнт непритомніє. Оскільки він діяв на благо пацієнта, це є, на думку авторів, зразком патерналістської поведінки. Інший приклад, що його наводять Б.Герт та Ч.М.Кальвер, — це лікар, який каже неправду жінці, котра вмирає. Він знає, що її сина вбито, коли той намагався втекти із в'язниці за звинуваченням у серії насильницьких дій і вбивств, однак лікар твердить, що з тим усе гаразд, а отже, поводить ся патерналістським чином, проте не робить це з метою контролю поведінки об'єкта патерналізму, не застосовує примусу, не втручається у свободу дій особи. Автори вважають, що навіть у політичному житті можуть бути приклади такого патерналізму: наприклад, влада міста приймає рішення додавати у систему водопостачання речовини, які містять фтор, що має на меті зменшення захворювань на карієс зубів у місцевих жителів. Тобто така патерналістська поведінка контролює фізичний стан людей, але не їхню поведінку [30, с. 46–47]. З іншого боку, С.В.Шіфрін завважує, що, звісно, не кожне обмеження свободи є патерналістським. Наприклад, якщо *A* перешкоджає *B* прогулюватися вулицею, то має місце обмеження свободи, проте немає патерналізму. Ефект патерналізму може бути наслідком чиєїсь пасивності, а не активності. Наприклад, *B* звертається до *A* з проханням допомогти у певних господарських справах. *A* відмовляється, мотивуючи це тим, що коли *B* буде змушений зробити все сам, він набуде необхідних навичок. Тут свобода не обмежується, проте патерналізм є очевидним. Результатом його має стати збільшення свободи об'єкта такого кшталту патерналізму. Своїми рішеннями *A* може створювати дедалі більше можливостей для того, щоб *B* міг самостійно забезпечувати свій добробут. Водночас це може навіть викликати обмеження свободи для самого *A* [31, с. 213–214].

Деякі автори стверджують, що чистий лібералізм у відстоюванні свободи як найважливішої цінності людини оперує цим поняттям абстрактно, відірвано від контекстів реального життя. Так, Р.Рівс вважає, що в дискурсі класичної ліберальної думки є три вузькі місця.

1. Сприйняття світу в чорно-білих кольорах. Наприклад, штраф за перевантаження автомобіля чи підвищення ціни на бензин, що містить свинець, є неприйнятними з боку ортодоксальних лібералів, хоча насправді і те, і те спрямовано на запобігання потенційно шкідливим речам — для людей чи для природного довкілля.

2. Чистий лібералізм опирається розрізненню між свободами. Скажімо, надається однакова вага свободі волевиявлення на виборах і свободі курити, зловживати алкоголем чи вживати наркотики.
3. Теоретики лібералізму мають занадто оптимістичні погляди на здатність кожної людини чинити опір спокусам, бути цілеспрямованими, робити найкращий вибір тощо. Насправді людській натурі властиво виявляти слабку волю, недалекоглядність, нерішучість, зволікання, ірраціональність, некомпетентність, забудькуватість тощо. Тому є потреба в інституціях, зокрема в державі, до компетенції яких належить об'єктивне оцінювання можливих зисків або втрат від певних дій людей. На підставі цих оцінок приймаються рішення про заохочення суб'єктів до тієї чи іншої поведінки або переконання відмовитися від неї, ба більше — застосування санкцій, якщо дію, кваліфіковану як шкідлива, буде здійснено [32, с. 48].

Поряд із тим однією з найважливіших методологічних проблем у дослідженні патерналізму вважається пошук емпіричних показників з огляду на те, що узвичаєні (як правило, шанобливі) відповіді/реакції підлеглих стосовно патерналістських стратегій їхніх зверхників відображають радше їхню поверхову ідентифікацію з наявним статусом, його умовне схвалення, аніж реальну, усвідомлену самоідентифікацію, тобто те, що характеризується як “неодмінне позиціонування тих, хто позбавлений влади” [1, с. 481].

Деякі дослідники не поділяють думку Г.Дворкіна і Дж.Файнберга про те, що патерналізм є виправданим тільки у тих випадках, коли суб'єкт погоджується на ті обмеження, які допомагають йому приймати та виконувати власні рішення, які ґрунтовані на раціональній підставі й відповідають утилітарним потребам індивіда. Опоненти Дворкіна та Файнберга відстоюють тезу, що посилення на раціональний вибір не завжди виправдане — чи то в контексті згоди суб'єкта на опіку, чи то в контексті його відмови від останньої. Скажімо, Р.Арнесон вважає, що в людини є право на свідомий вибір ірраціонального як вияв центральної риси її особистості. Він погоджується, що можна вважати такий вибір дивним, проте стверджує, що не слід його придушувати, позаяк імпульсивні, помилкові, безглузді дії також мають право на існування, а тому не обов'язково потрібне примусове втручання, щоб їм запобігти. У зв'язку з цим Р.Арнесон стверджує, що патерналізм припустимий тільки тоді, коли: (а) дії людини не точно відображають цінності, які вона собі вибудовує, і (б) її необґрунтований (ірраціональний) вибір не є кращим за обґрунтований раціональними міркуваннями [13, с. 474–488].

У сучасних дебатах про природу патерналізму активно опрацьовується теза про те, що доцільність чи недоцільність патерналізму має визначитися за його наслідками, тобто на основі теорії *консеквенціалізму*. Зокрема, Е.Замір пропонує оцінювати ефективність державного патерналізму, а точніше законів, що є основою для патерналістської соціальної політики, із застосуванням економічного аналізу, який полягає у вимірюванні рівня благополуччя суб'єктів державної опіки. Базовий принцип такого підходу полягає в

тому, що дія чи правило вважаються ефективними, якщо сума зисків, породжених ними, є більшою за суму витрат на запровадження певної дії чи правила [33, с. 233]. Автор наголошує, що, як і кожна консеквенціалістська нормативна теорія, економічний аналіз ефективності патерналізму вимагає розроблення критеріїв вимірювання зисків людей, тобто визначення складових добробуту людей; іншими словами, потребується розроблення теорії благополуччя. Дослідник визначає три підставові критерії (суб'єктивне щастя, або задоволеність, відповідність вибору та об'єктивні блага), посиляючись на такі нормативні теорії, як концептуальне підґрунтя для емпіричного оцінювання добробуту людей:

- *етичний гедонізм* — філософсько-етичне вчення, згідно з яким насолода є найвищим благом, метою життя, передумовою суб'єктивного щастя, задоволеності, а спільна мораль має сприяти загальнолюдському благу;
- *теорія реального вибору*, яка стосується можливостей особистого вибору, реальних умов життя, його обмежень, тисків тощо;
- *теорія ідеального вибору*, що робить наголос на свідомому виборі, здійснюваному на основі раціональних критеріїв, без утиску та обмежень ззовні, тощо;
- *теорія об'єктивного блага*, згідно з якою благополуччя означає володіння загально визначеними благами [33, с. 234–235].

Дещо інший ракурс застосування теорії консеквенціалізму до обґрунтування державного патерналізму пропонує П.Бароуз. Автор визначає свій підхід як *інструменталістський*, який виходить із первинності свободи вибору особи, котра є об'єктом патерналістської політики. Ствердження важливості такої свободи вибору спирається на такі аргументи:

- а) наслідки індивідуального вибору можна оцінити тільки під кутом зору відповідності їх *зискам*, передбачуваним при здійсненні вибору;
- б) здійснення власного *вибору* з боку особи спричинює наслідки, які більшою мірою відповідають передбачуваним при цьому *зискам*, аніж наслідки будь-якого іншого процесу прийняття рішень;
- в) свобода особистого вибору важлива з огляду на інтереси особи, а з інструменталістської точки зору така свобода є найпершою передумовою наслідків, *цінність* яких є вищою за цінність наслідків будь-яких інших процесів прийняття рішень.

Співвідношення окреслених вище аргументів автор характеризує в термінах єдності “преференції–вибору–цінності” [докл. див.: 34, с. 543–544].

Викладені вище аргументи означають, що ідеальний інструменталістський випадок патерналістської політики як такий можна змоделювати, виходячи з того, що потенційні зиски для суб'єкта достатньо обґрунтовані, щоб унеможливити жодні інші наслідки, які могли б призвести до втрати індивідуальної свободи вибору. Автор також окреслює три напрями, за якими може бути запроваджений ідеальний інструменталістський випадок патерналістської політики.

1. *Зміцнення фізичного здоров'я (самопочуття) підлеглих.* Фізичне самопочуття істотно впливає на функціонування індивіда. Тому такі напрями, як забезпечення притулком (житлом), охорона здоров'я, забезпечення якісної їжі, є прикладами інструменталістських ефектів урядового патерналізму.
2. *Розширення сфери вибору* через стимулювання людини до пошуку різноманітних варіантів розв'язання проблем, реалізації цілей тощо.
3. *Компенсування дії чинників імпульсивних бажань, які спричиняються до неадекватних і нерозважливих рішень.* По-перше, уряд може протидіяти рекламним кампаніям, які спричиняються до появи у потенційних споживачів імпульсивного бажання купувати певну продукцію. Це завдання можна здійснити шляхом надання об'єктивної інформації про той чи інший продукт або шляхом заборони такої реклами. По-друге, у житті людини бувають такі ситуації, коли вона не може підтримувати належний рівень розважливості при прийнятті рішень. Наприклад, рішення працювати в надзвичайно шкідливих умовах може бути результатом глибокої економічної скрути. Тут патерналізм уряду має виявлятися в запобіганні таким ситуаціям [34, с. 558].

Крім того, дослідник наголошує, що ідеальний інструменталістський випадок патерналістської політики передбачає три умови.

1. Наявність потенційного зиску для певного соціуму, який є об'єктом патерналізму, що передбачає взаємодію індивідів даної спільноти та формування спільних переваг.
2. Спроможність уряду ідентифікувати умови, за яких той чи той потенційний зиск може реалізуватися. Однак ідеальний інструменталістський випадок такої патерналістської політики може бути об'єктивно оціненим тільки після впровадження відповідної політики, тобто тоді, коли наміри уряду можна співвіднести з перевагами індивідів.
3. Агрегування індивідуальних зисків у здобутки групового добробуту спільноти, до якої належить індивід. При цьому реальний зиск групи можна розцінювати як ідеальний випадок інструменталістського патерналізму навіть тоді, коли є певні представники цього соціуму, які не сподіваються на жодні вигоди від вказаної політики, але здобутки тих, хто їх має, переважають втрати тих, хто не має жодного зиску [34, с. 559].

Наводячи аргументи, що виправдовують "твердий" патерналізм, особливо в контексті інструменталістського випадку патерналістської політики, дослідники стверджують, що коли ті, хто підлягає патерналістському втручанням, добровільно погоджуються на це, то в такому разі патерналізм є цілковито виправданим. Тут концептуальною та моральною підставою обґрунтування патерналізму виступає теорія *контрактуалізму*, основна теза якої полягає в тому, що якщо агент здійснює втручання за згодою підлеглого, то перший не порушує автономію останнього. Однак Т.М.Поуп

вважає, що такий підхід є слушним тільки в окремих ситуаціях. Аргументуючи свою позицію, дослідник пропонує враховувати те, що згода суб'єкта щодо опіки над ним може мати різні форми. Серед них автор виокремлює найважливіші.

1. *Реальні форми згоди* (такі, що їх фактично виявляють особи, які підлягають дії “твердого” патерналізму):
 - 1.1. *Згода в контексті актуального моменту*, тобто згода підлеглого на обмеження його дій, яка формується в контексті вже здійсненої лімітації свободи.
 - 1.2. *Попередня згода*, яка передує обмеженню дій підлеглого.
 - 1.3. *Мовчазна (не висловлювана явно) згода*, яка не є персоніфікованою, але присутня в соціальному контексті з огляду на панування певних групових стереотипів та цінностей, які поділяє суб'єкт патерналізму.
2. *Передбачувані форми згоди*, що їх могли б виявити за певних умов чи обставин ті, хто підлягає “твердому” патерналізму:
 - 2.1. *Передбачувана згода, що має бути виявлена після початку патерналістської дії*, тобто згоди, яка, з погляду агента, буде обов'язковою відповіддю на лімітацію свободи підлеглого.
 - 2.2. *Гіпотетична раціональна згода*, тобто така форма згоди, яка, за припущенням агента, може бути виявлена підопічним після початку обмеження свободи, якщо він зважить усі аргументи “за” чи “проти” й погодиться, що для патерналістського втручання є загальнозначима раціональна підстава.
 - 2.3. *Гіпотетична індивідуалізована згода*, яку, за припущенням агента, мав би виявити підопічний після початку обмеження його свободи, якщо він зважить усі аргументи “за” чи “проти” з огляду на його власні життєві потреби та плани.

На думку Т.М.Поупа, з перелічених вище форм згоди тільки дві можуть слугувати підставами для обґрунтування “твердого” патерналізму — реальна попередня згода та гіпотетична індивідуалізована згода. Однак є певні обмеження щодо застосування цих підходів на практиці. Тому дослідник вважає слушним не виправдовувати патерналізм, ґрунтований на згоді, а в контексті конкретної ситуації шукати баланс між втратою свободи й зисками внаслідок впровадження патерналізму, що сприятиме поліпшенню результатів патерналістської соціальної політики [35].

Як зазначалося, патерналізм цілком логічно можна пояснити панівними в тому чи іншому соціумі *історично сформованими культурними моделями*. Найкращим прикладом є патерналізм у функціонуванні великих корпорацій у сучасній Японії, де власники компаній дбають про працівників як про членів своїх сімей, а ті у відповідь демонструють дисципліну та відданість. Підвалини такого патерналізму закладені у моделі традиційної японської сім'ї (відомої з часів ранньофеодального аграрного суспільства),

де глава родини або клану мав необмежену владу над своїми рідними. Наслідки реалізації такої моделі у відносинах між керівниками й робітниками в економічній сфері проявляються в особистій лояльності підлеглих керівникам, взаємозалежності індивідів у межах тісних зв'язків суспільних одиниць тощо [36, с. 327].

На схильність до патерналізму як особливого виду соціальних відносин може впливати взаємодія різних характеристик менталітету представників тієї чи іншої національної культури. Наприклад, Е.К.Пелєгріні та Т.А.Скандура, вивчаючи корені економічного патерналізму в сучасній Туреччині, встановили, що його поширенню сприяли певні риси традиційної турецької національної культури в контексті організаційної поведінки.

1. *Уникнення непевних станів*, тобто низький рівень схильності до економічного та організаційного ризику, небажання як керівників, так і підлеглих опинятися в загрозливих ситуаціях.
2. *Велика міра дистанційності влади* (“відстань”, на яку має у вертикальному напрямі поширюватися пряма влада керівника над підлеглими). У Туреччині в організаціях практично немає формалізованих горизонтальних взаємин, натомість висока дистанційність влади дає змогу підлеглим ефективно уникати непевних станів. Тут стратифікація індивідів і груп поєднується з традиційною повагою до влади, престижу, статусу, заможності та авторитету; зокрема, соціально-економічний статус є важливішим чинником, ніж, наприклад, стать.
3. *Низький рівень упевненості в собі* підлеглих та керівників. Унаслідок цього турецькі керівники намагаються вибудовувати близькі стосунки з підлеглими, уникаючи конфліктних ситуацій, а підлегли, зі свого боку, також оминають загострень у взаєминах із керівниками.
4. *Розвинений колективізм*. У колективістських культурах, де суспільство заохочує та винагороджує передусім колективні дії, ідентичності членів спільнот формуються переважно під впливом групових інтересів. Туреччина належить до колективістських культур з великою мірою дистанційності влади та низьким рівнем упевненості в собі. Тут колективізм продиктований, зокрема, принципами ісламу (98,8% громадян становлять мусульмани, із них 90% – суніти). Ісламська спільнота формується за моделлю сім'ї. Саме іслам як релігія є чинником, який пояснює велику міру дистанційності влади та схильність до уникання непевності.
5. *Орієнтація на довготермінові цілі*, тобто переважання цінностей, зорієнтованих у майбутнє, наполегливість та ощадливість, готовність до інвестування в інноваційні проекти, у розвиток, тоді як переважання цінностей минулого та поточного часу, повага до традицій та групових зобов'язань визначають короткотермінову орієнтацію [37, с. 265–266].

Таким чином, висновують Пелєгріні та Скандура, патерналізм є частиною традиційної турецької культури, де влада лідера стосовно підлеглого є беззаперечною. Традиція патерналізму в Туреччині поєднана з традицій-

ною військовою концепцією лідерства, ґрунтованою на усталеній ієрархії між вищим та нижчим чинами. Висока ієрархічність у взаємодіях між вищими й нижчими щаблями в сучасному турецькому суспільстві підтримується спадщиною оттоманської імперії, що мала високоструктуровану бюрократію. Окрім того, на думку авторів, патерналізм у Туреччині живиться особливостями економічного розвитку країни, пов'язаними з його нерівномірністю [37, с. 267].

Що стосується соціальних відносин у рамках сучасних постіндустріальних суспільств, то тут важливе місце посідає так званий *новий патерналізм*, ґрунтований на поєднанні лібералізму та новітнього, лібертаріанського консерватизму. Він поширений у західноєвропейських країнах, а також у США та Канаді. Новий патерналізм як складова соціальної політики спрямований на реалізацію програм підтримування добробуту (*social welfare programs*) тих верств населення, які не в змозі це зробити самі — безробітних, девіантних груп, осіб, які опинилися за межею бідності, тощо. Виходячи з презумпції нездатності бідних до самодисципліни та особистої відповідальності, політика нового патерналізму має на меті примусити тих, хто опинився за межею бідності, до формування відповідальності за себе, за своє майбутнє. Вважається, що, опановуючи цю здатність, вони починають жити подібно до решти пересічних громадян, а отже, відтоді заслуговують на довіру. Основним засобом реалізації цієї мети є примусова праця тих, хто потребує опіки. Новий патерналізм є не державною політикою, а радше громадянською ініціативою, що базується на діяльності приватних суб'єктів, неприбуткових неурядових організацій, формується у громадському секторі як складова недержавних соціальних програм. Поряд із тим він не порушує прав, проте стимулює до обов'язків, доповняльних щодо прав.

Новий патерналізм присутній у соціальних програмах, покликаних розв'язувати нагальні проблеми за такими напрямками:

- зменшення поширеності підліткової вагітності та допомога неповнолітнім, які вже мають дітей;
- підтримування дітей, яких кинули батьки; спонукання батьків “повернутися обличчям” до покинутих дітей;
- опікування бездомними на засадах формування у них самовідповідальності;
- зменшення масштабів поширення наркоманії, реалізація спеціальних програм для тих, хто хоче, але не може самотужки впоратися із цією проблемою;
- допомога учням загальноосвітніх шкіл у розвитку своїх навчальних здібностей [38, с. 667–672].

Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що патерналізм є феноменом традиційного суспільства, однак у певних модифікаціях і навіть у традиційних формах він досі наявний як у модерному, індустріальному суспільстві, так і в постмодерному, постіндустріальному, оскільки навіть і за нових суспільних реалій залишаються підстави, хоча й інші за змістом, для його відтворення й функціонування.

Література

1. Oxford Dictionary of Sociology / Ed. by J.Scott, G.Marshall. — Oxford; N.Y., 2005.
2. *Confucius*. The Analects / Tr. by A.Waley. — L.; Campbell, 2000.
3. History of Political Philosophy / Ed. by L.Strauss, J.Cropsey. — Chicago; L., 1987.
4. *Plutarch*. The Lives of the Noble Grecians and Romans / Tr. by J.Dryden, rev. by A.H.Clough. — Chicago, 1955.
5. *Bonald L de*. On Divorce / Tr. by N.Davidson. — New Brunswick, 1993.
6. *Weber M*. Staatssoziologie. — Berlin, 1966.
7. *Kuehnelt-Leddihn E von*. Liberty or Equality. — Front Royal, 1952 (1993).
8. *Lakoff G*. Moral Politics: What Conservatives Know That Liberals Don't. — Chicago, 1996.
9. *Lakoff G*. Moral Politics: How Liberals and Conservatives Think. — Chicago, 2002.
10. Політологічний енциклопедичний словник: Навчальний посібник для студентів ВНЗ. — К., 1997.
11. *Strong S.C*. Our 'One Big Family' Frame // Common Dreams NewsCenter. Breaking News & Views for the Progressive Community. — 2005. — February 2. — <http://www.commondreams.org/views05/0202-31.htm>
12. *Mill J.S*. On Liberty / Ed. by C.Shields. — Indianapolis, 1956.
13. *Arneson R.J*. Mill versus Paternalism // Ethics. — 1980. — Vol. 90. — № 4 (July). — P. 470–489.
14. *Berlin I*. Four Essays on Liberty. — Oxford, 1969.
15. *Fotion N*. Paternalism // Ethics. — 1979. — Vol. 89. — № 2 (January). — P. 191–198.
16. Morality and the Law / Ed. by R.Wasserstrom. — Belmont, 1971.
17. The Cambridge Dictionary of Philosophy / Ed. by R.Audi. — Cambridge, 1995.
18. *Hodson J.D*. The Principle of Paternalism // American Philosophical Quarterly. — 1977. — № 61. — P. 60–71.
19. Philosophy of Law / Ed. by J.Feinberg, H.Gross. — Encino, 1975.
20. *Feinberg J*. Legal Paternalism // Canadian Journal of Philosophy. — 1971. — № 1. — P. 105–124.
21. *Feinberg J*. The Moral Limits of the Criminal Law. — Vol. 1: Harm to Others. — N.Y., 1984.
22. *Feinberg J*. The Moral Limits of the Criminal Law. — Vol. 2: Offense to Others. — N.Y., 1985.
23. *Feinberg J*. The Moral Limits of the Criminal Law. — Vol. 3: Harm to Self. — N.Y., 1986.
24. *Feinberg J*. The Moral Limits of the Criminal Law. — Vol. 4: Harmless Wrongdoing. — N.Y., 1988.
25. The Penguin Dictionary of Sociology / N.Abercrombie, S.Hill, B.S.Turner. — L., 1994.
26. *Thaler R.H., Sunstein C.R*. Libertarian Paternalism // The American Economic Review. — 2003. — Vol. 93. — № 2. — P. 175–179.
27. *Wolfe C*. Liberalism and Paternalism: A Critique of Ronald Dworkin // The Review of Politics. — 1994. — Vol. 56. — № 4 (Autumn). — P. 615–639.
28. *Abercrombie N., Hill S*. Paternalism and Patronage // The British Journal of Sociology. — 1976. — Vol. 27. — № 4 (December). — P. 413–429.
29. *Dixon N*. Boxing, Paternalism, and Legal Moralism // Social Theory and Practice. — 2001. — Vol. 27. — № 2 (April). — P. 323–344.
30. *Gert B., Culver Ch.M*. Paternalistic Behavior // Philosophy and Public Affairs. — 1976. — Vol. 6. — № 1 (Autumn). — P. 45–57.
31. *Shiffrin S.V*. Paternalism, Unconscionability Doctrine, and Accommodation // Philosophy & Public Affairs. — 2000. — Vol. 29. — № 3 (Summer). — P. 205–250.
32. *Reeves R*. Even in a Truly Liberal Society, Paternalism Must Sometimes Prevail // New Statesman. — 2005. — № 134 (January). — P. 46–48.

33. *Zamir E.* The Efficiency of Paternalism // *Virginia Law Review*. — 1998. — Vol. 84. — № 2 (March). — P. 229–286.
34. *Burrows P.* Patronising Paternalism // *Oxford Economic Papers, New Series*. — 1993. — Vol. 45. — № 4 (October). — P. 542–572.
35. *Pope T.M.* Monstrous Impersonation: A Critique of Consent-Based Justifications for Hard Paternalism // *UMKC Law Review*. — 2005. — Vol. 73. — № 3 (September). — P. 681–713.
36. *Weiss L.* War, the State, and the Origins of the Japanese Employment System // *Politics & Society*. — 1993. — Vol. 21. — № 3 (September). — P. 325–354.
37. *Pellegrini E.K., Scandura T.A.* Leader-Member Exchange (LMX), Paternalism, and Delegation in the Turkish Business Culture: An Empirical Investigation // *Journal of International Business Studies*. — 2006. — Vol. 37. — № 2 (March). — P. 264–279.
38. *Schram S.F.* The New Paternalism // *Journal of Public Administration Research and Theory: J-PART*. — 1999. — Vol. 9. — № 4 (October). — P. 667–672.